

Olga LUKÁCS¹

Erdély felekezeti helyzete egy utazó jezsuita szemével a 16. század végén. Antonio Possevino *Commentario di Transilvania* című művének értelmezése

Abstract. *The Confessional Landscape of Transylvania through
the Eyes of a Travelling Jesuit at the End of the Sixteenth Century.*

An Interpretation of Antonio Possevino's *Commentario di Transilvania*.

This article offers a source-critical reading of Antonio Possevino's *Commentario di Transilvania*, arguing that the text should be approached primarily as a strategically crafted report addressed to the Roman Curia rather than as a descriptive travel account. Written in the aftermath of Possevino's 1583 mission to Transylvania, the *Commentario* was designed to evaluate the political, confessional, and institutional conditions under which a Catholic restoration might become feasible in a fragmented early modern principality.

The analysis shows that Possevino conceptualized Transylvania as a space of confessional fluidity rather than fixed religious alignment. In his assessment, religious pluralism, estate-based political structures, and the limited authority of the prince did not merely constrain Catholic renewal but also created specific

¹ Egyetemi tanár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar; e-mail: olga.lukacs@ubbcluj.ro

openings for long-term intervention. Accordingly, the *Commentario* does not promote coercive conversion. Instead, it outlines a gradual strategy centred on education, elite formation, and the reconstruction of ecclesiastical institutions while repeatedly emphasizing the weakened organizational state of the local Catholic Church as the principal obstacle to reform.

A separate section examines Possevino's reflections on the Orthodox Romanian population, whom he regarded as both socially marginalized and numerically significant. By analysing his arguments concerning origin, language, and ecclesiastical organization, the article demonstrates how historical and linguistic reasoning was mobilized to legitimize a pragmatic missionary approach that sought union with Rome without abandoning the Eastern rite.

Methodologically, the study situates the *Commentario* within the broader context of Jesuit information practices and Roman decision-making processes. Engaging critically with both Hungarian and Romanian historiography, it interprets Possevino's text as a purpose-driven intervention shaped by institutional priorities and reads early modern Transylvania as a terrain of ongoing confessional negotiation rather than confessional settlement.

Keywords: Antonio Possevino, Transylvania, confessionalization, Counter-Reformation, Jesuit missions

Antonio Possevino (1533–1611) az ellenreformáció egyik legjelentősebb jezsuita alakja volt, aki tevékenységét nemcsak az itáliai központokban, hanem Közép- és Kelet-Európa politikailag és felekezetiileg instabil régióiban is kifejtette.² Erdélyben tett 1583-as látogatása során szerzett tapasztalatait a *Commentario di Transilvania* című

² Antonio Possevino olasz jezsuita, pápai követ az ellenreformáció meghatározó személyisége volt mind Itáliában, mind Európa számos országában, elsősorban Franciaországban, Svédországban és Oroszországban. Possevino már 1577-ben kapcsolatba került Báthory István lengyel királlyal és erdélyi fejedelemmel, akitől folyamatosan különböző megbízásokat is kapott, például sikeresen közvetített a király és Rudolf császár között a Szatmár és Németi birtoklása ügyében. XIII. Gergely pápa megbízásából, 1583-ban néhány hónapot töltött Erdélyben utazgatással, valamint ez idő alatt szervezte meg az 1579-ben Kolozsváron indult jezsuita kollégiumban – amely 1581-ben akadémiai rangra emelkedett – a papnevelő szemináriumot.

írásában foglalta össze, amely a Szentszék számára készült tájékoztató és javaslattevő dokumentumként értelmezhető.³ A forrás különös jelentősége abban áll, hogy Possevino nem pusztán leíró módon mutatja be a fejedelemség vallási viszonyait, hanem normatív és stratégiai szempontból is értékeli azokat, a katolikus restauráció lehetőségeit és korlátait mérlegelve.⁴

Historiográfiai áttekintés

A tanulmány kiindulópontja az a megfigyelés, hogy a *Commentario di Transilvania* nem illeszthető maradéktalanul a hagyományos útleírások vagy történeti beszámolók műfaji kategóriájába. Sokkal inkább olyan célorientált politikai-egyházi „jelentésként” értelmezhető, amelyben Possevino Erdélyt a katolikus megújulás egyik potenciális „kísérleti területeként” mutatja be.

A magyar történetírás Possevino alakját elsősorban diplomáciai közvetítőként és a jezsuita intézményrendszer megszervezőjeként tárgyalta.⁵ Barlay Ö. Szabolcs hangsúlyozta Possevino szerepét a közép-európai jezsuita missziókban, valamint politikai érzékenységét a felekezeti konfliktusok kezelésében.⁶ Bitskey István pedig a konfesszionalizáció fogalmának alkalmazásával helyezte el Possevino tevékenységét a kora újkori vallási modernizáció folyamatában.⁷

Nemzetközi kontextusban Wolfgang Reinhard és John W. O'Malley kutatásai mutatták meg, hogy a jezsuita rend stratégiája nem elsősorban az azonnali térítésre,

³ Erdélyi tartózkodása után, 1583 októberétől írta a *Transilvaniát*. E művét követően, feltehetően 1584-ben írta meg a *Livoniae Commentariust*, végül 1586-ban a *Moscovia* című kommentárt. Annak ellenére, hogy utazásaival kapcsolatos művei mind az irodalom-, mind a történettudomány számára értékes ismereteket nyújtanak, Possevino életében csak a *Moscovia* jelenhetett meg.

⁴ POSSEVINO, Antonio (1913 [1583]): *Commentario di Transilvania*, In: Veress Endre (szerk.): *Fontes rerum Transylvanicarum III*. Budapest, Tipografia Artistica Stephaneum. 252–254.

⁵ Vö. GÖMÖRI György (2013): Tanácsok Báthory Zsigmondnak és korabeli beszámolók törökellenes hadjáratairól, In: *Korunk*. 24. 3. 17–20.

⁶ BARLAY Ö. Szabolcs (1986): A jezsuita missziók Közép-Európában a 16. században. Budapest, Gondolat. 45–48.

⁷ BITSKEY István (2004): Konfesszionalizáció és ellenreformáció Magyarországon. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 112–118.

hanem hosszú távú intézményes és társadalmi átalakításra irányult.⁸ Ezzel összhangban Possevino erdélyi tevékenysége is ilyen jellegű folyamat részeként értelmezhető.

A *Commentario di Transilvania* kéziratoss formában maradt fenn, és csak a 20. század elején vált hozzáférhetővé Veress Endre kiadásában.⁹ A szöveg filológiai sajátosságai arra utalnak, hogy Possevino tudatosan alakította mondanivalóját, alkalmazkodva a római döntéshozók elvárásaihoz.¹⁰ A tanulmány módszertani alapja a forráskritikai elemzés, amely a kommentárt célorientáltan stratégiai szempontok mentén vizsgálja.

A *Commentario* keletkezési kontextusának értelmezéséhez különösen fontosak Dóbék Ágnes római jezsuita levéltárban végzett kutatásai, amelyek Possevino információgyűjtő hálózatát és jelentéstételi gyakorlatát világítják meg.¹¹

Erdély mint a katolikus restauráció stratégiai „kísérleti tere”

Az eredetileg csak négy fejezetnyinek induló mű ötödik fejezetének 9 alfejezete van. Feltehetően ez az egyik oka annak, hogy a Szentszék végül nem jelentette meg a művet. Possevino műve több cenzúrán is átesett, s rávilágít arra, hogy miképpen szeretné a Szentszék és annak szószólói visszaállítani az elveszett gyülekezeti életet, hogy miként lehetne Erdély gazdasági és vallási viszonyain segíteni.

Antonio Possevino *Commentario di Transilvania* című írásában Erdélyt olyan politikai és vallási térként mutatja be, amely sajátos adottságai révén különösen alkalmas a katolikus restauráció módszereinek kipróbálására. A jezsuita szerző értelmezésében a

⁸ POSSEVINO (1913 [1583]), 258.

⁹ I. m. 252–263.

¹⁰ Veress András 1913-ban adta ki a kéziratot, eredeti, olasz nyelven, valamint magyar fordításban; 94 lapból áll, számozott ívű, egy másoló által készített kézirat, a lapok szélén tele javításokkal, amelyek Possevino kezétől származnak. A kéziratban több bekezdés, tulajdonnév fekete tintával van áthúzva. Ezeket a törléseket feltehetően Possevino a Szentszék kérésére tette, attól tartva, hogy könnyen megsértheti némely főúr vagy a császár személyét. Veress az áthúzott részeket is közölte, mivel ennek évszázadokkal később nem tulajdonított fontosságot. A kiadásban viszont nem jelezte az általa visszaírt részeknél, hogy eredetileg törölve voltak, pedig érdekes lehetne többet megtudni a korabeli cenzúra működéséről.

¹¹ DÓBÉK Ágnes (2014): Possevino-kutatások a római jezsuita levéltárban, In: *Irodalomtörténeti Közlemények*. 118. 6. 863–868.

fejedelemség felekezeti sokszínűsége nem lezárt állapot, hanem átmeneti helyzet, amely megfelelő intézményi és társadalmi eszközökkel alakítható. Possevino szerint „questa provincia è piena di varietà di religioni, ma non ancora stabilita in nessuna”, vagyis a vallási sokféleség ellenére egyik felekezet sem rendelkezik kizárólagos hegemoniával, ami hosszabb távon mozgásteret kínál a katolikus megújulás számára.¹² Ez a megállapítás összhangban áll a magyar történetírás azon felismerésével, amely Erdély vallási berendezkedését tudatos politikai kompromisszumok eredményeként értelmezi. Trócsányi Zsolt hangsúlyozta, hogy a fejedelemség állam- és egyházpolitikája a 16. század második felében a stabilitás megőrzését szolgálta, még akkor is, ha ez a felekezeti sokszínűség intézményes fenntartásával járt.¹³ Possevino diagnózisa tehát nem a helyi viszonyok félreértéséből fakadt, hanem azok tudatos elemzésén alapult, fokozatos intézményes beavatkozást programoz és sürget.

A *Commentario di Transilvania* egyik legmarkánsabb és legkritikusabb része a magyar katolikus közösségek állapotának leírása. Possevino szemében a katolikus egyház Erdélyben nem csupán kisebbségi helyzetben volt, hanem intézményileg és erkölcsileg is elhagyatott állapotot mutatott. A jezsuita szerző szerint „le chiese cattoliche sono in gran parte deserte, senza pastori e senza disciplina”, ami világosan jelzi az egyházi struktúrák széthullását, azaz a „katolikus templomok nagyrészt elhagyatottak, pásztorok és fegyelem nélkül”.¹⁴

Különösen élesen fogalmaz a papság állapotáról.¹⁵ Egy helyen megjegyzi, hogy „molti di quelli che si dicono preti vivono più da laici che da ecclesiastici”, vagyis számos pap életvitele alig különbözik a világiakétól.¹⁶ Ez a kritika nem pusztán morális természetű, hanem Possevino értelmezésében a katolikus restauráció egyik legfőbb akadályát jelenti.

A kommentár pikáns, olykor ironikus megjegyzései is ezt a képet erősítik. Possevino egy helyütt arra panaszkodik, hogy bizonyos katolikus papok „più volentieri

¹² POSSEVINO (1913 [1583]), 253.

¹³ Vö. TRÓCSÁNYI Zsolt (1980a): *Erdély központi kormányzata 1540–1690*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

¹⁴ POSSEVINO (1913 [1583]), 260.

¹⁵ „Csíkban van tíz pap vagy plébános, de csak négyök él cölibátusban. A többiek részegesek, s annyi sört isznak, hogy a nevüket sem tudják rögzíteni.” I. m. 221.

¹⁶ I. m. 260–261.

frequentano la birra che l'altare”,¹⁷ vagyis szívesebben keresik fel a sörösházat, mint az oltárt. E megjegyzés nem csupán retorikai túlzás, hanem a szerző részéről tudatos eszköz annak érzékeltetésére, milyen mély erkölcsi és fegyelmi válságban látta a magyar katolikus egyházat. A katolikus intézményrendszer gyengesége és a papság hiánya valóban strukturális probléma volt Erdélyben a 16. század végén.¹⁸

Possevino éles kritikája tehát nem pusztán személyes benyomásokon alapult, hanem egy szélesebb társadalmi és intézményi válság felismerésén. Az erdélyi püspök hiánya valóságosan is veszélyezteteti, ellehetetleníti az egyház működését.¹⁹

Antonio Possevino Erdélyről alkotott képe a *Commentario di Transilvania* lapjain nem elszigetelt benyomások összessége, hanem egy tudatosan felépített egyházpolitikai és missziós stratégia része. A jezsuita szerző Erdélyt olyan térségként írja le, amelyben a többfelekezetiiség, a rendi berendezkedés és a fejedelmi hatalom korlátozott érvényesülése egyszerre jelent akadályt és lehetőséget a katolikus restauráció számára. Possevino megfogalmazása szerint „questa provincia è più atta ad esser ridotta con ordine che con forza”, vagyis Erdély inkább rendezett, fokozatos átalakítással, mintsem erőszakos eszközökkel közelíthető a katolicizmushoz.²⁰

Ez a megállapítás jól illeszkedik ahhoz az értelmezési kerethez, amelyet a magyar történetírás Erdély kora újkori vallási viszonyainak leírására alkalmazott. Erdély államszervezete és felekezeti politikája tudatos kompromisszumokra épült, amelyek célja a politikai stabilitás fenntartása volt. Ebben a kontextusban Possevino értékelése nem kívülálló kritikaként, hanem egy alternatív egyházpolitikai logika megfogalmazásaként értelmezhető.

Erdélyben a rendi elit vallási hovatartozása nem pusztán hitbeli kérdés volt, hanem szorosan összefonódott politikai lojalitással és társadalmi pozícióval.²¹ Possevino pontosan ezt a strukturális összefüggést ismerte fel, amikor a restauráció sikerének feltételéül az elit

¹⁷ I. m. 261

¹⁸ SIPOS GÁBOR (2012): *Az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 44–52.

¹⁹ „E papok archidiaconust választanak, aki a fejedelemtől megerősítést nyer, s a legnagyobb botrányokban él.” POSSEVINO (1913 [1583]), 221.

²⁰ I. m. 255.

²¹ OBORNI TERÉZ (2002): *Erdély fejedelmei*. Budapest, Pannonica Kiadó. 46–60.

fokozatos megnyerését jelölte meg. A *Commentario* szerint „senza guadagnare i principali, non si può sperar mutamento stabile nella religione”.²²

A konfesszionalizáció nemzetközi elméleti keretében Wolfgang Reinhard és Heinz Schilling rámutattak arra, hogy a kora újkori felekezeti átalakulások gyakran az államhatalom és az egyházi intézmények együttműködésén keresztül valósultak meg.²³ Erdély esetében azonban ez az együttműködés csak korlátozottan volt lehetséges, ami tovább erősíti azt az értelmezést, hogy Possevino miért tekintette a fejedelemséget sajátos „kísérleti térnek”.

Possevino restaurációs programjának egyik központi eleme az oktatás volt. A *Commentario* több helyen is hangsúlyozza, hogy a jezsuita kollégiumok feladata nem pusztán a hitoktatás, hanem az a hosszú távú elitképzés, amely biztosítaná a katolikus jelenlétet. Nem pusztán hitoktatási intézmények, hanem a katolikus jelenlét társadalmi megalapozásának eszközei lennének. „Le scuole sono il fondamento d'ogni riforma durabile” – az iskolák minden tartós reform alapját jelentik – írja Possevino a kolozsvári kollégium kapcsán.²⁴

A *Commentario* tanúsága szerint „le scuole sono il primo fondamento per ridurre i popoli alla vera religione”,²⁵ vagyis az iskolák az első és legfontosabb alapjai annak, hogy a népeket a valódi (igaz) vallásra visszavezessék, a nemesek ifjait jezsuita iskolákban

²² POSSEVINO (1913 [1583]), 259.

²³ REINHARD, Wolfgang – SCHILLING, Heinz (1995): *Die katholische Konfessionalisierung*. Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus. 34–48.

²⁴ POSSEVINO (1913 [1583]), 258. Kolozsváron sikerült papnevelő szemináriumot létesítenie. Csak ez a terve valósult meg Possevinónak, ugyanis állandó jelleggel 150-200 diákja volt a kollégiumnak. 1585-ben a filozófia oktatásával beindult a felsőfokú képzés; a diáklétszám ekkor 230 fő volt. 1583-ban Antonio Possevino a többi úgynevezett északi országok pápai szemináriuma mintájára felállította a kolozsvári papnevelő intézetet, amelynek két év múlva már ötven növendéke volt. A kolozsvári kollégium mellett Gyulafehérváron, a fejedelmi udvar szomszédságában is működött egy rendház több mint tíz rendtaggal, míg a szintén fontos váradi misszióban két-három páter dolgozott. A fejedelem által támogatott jezsuita iskolák és missziók néhány év alatt valóban ígéretesen fejlődtek, az eredmények hatására néhány szerzetes beszámolóiból egy nagyobb szabású, Erdélyből kiinduló keleti és török misszió tervei is kibontakoztak.

²⁵ Uo.

taníttassák.²⁶ Erdélyben az oktatás valóban kulcsszerepet játszott a felekezeti identitások hosszú távú alakításában.²⁷ Mivel az oktatás szorosan összefonódott az elitképzés kérdésével, Possevino hangsúlyozza, hogy „senza formare i giovani nobili, ogni riforma resta senza radice”,²⁸ vagyis a nemesi ifjúság megnyerése nélkül a restauráció nem lehet tartós.

Az erdélyi fejedelemségben a vezető réteg politikai és vallási irányultsága nem véletlenszerűen alakult ki, hanem a rendi állam intézményein keresztül formálódott. A nemesi ifjak nevelése és közéleti felkészítése azt a célt szolgálta, hogy a hatalom gyakorlása hosszú távon is kiszámítható és stabil maradjon.²⁹

Az oktatáspolitikával szorosan összefüggött a politikai döntéshozatal befolyásolásának kérdése. Possevino világosan fogalmaz: „se i consiglieri del principe non sono ben disposti alla fede cattolica, ogni sforzo resta vano”,³⁰ vagyis ha a fejedelem tanácsosai nem jóindulatúak a katolikus hit iránt, akkor minden erőfeszítés hiábavaló marad.

A restauráció harmadik pilléréként Possevino az egyházi intézményrendszer megerősítését jelölte meg. A püspöki székek betöltése és az egyházi hierarchia működőképessége nélkül – fogalmaz – „la Chiesa non può avere autorità né continuità”, tehát „az Egyháznak nem lehet sem tekintélye, sem folytonossága”.³¹ Possevino szerint „la Chiesa senza vescovi residenti è come corpo senza capo”, azaz az Egyház lakó

²⁶ „A jezsuita iskolákba a protestáns főurak elküldik gyermekeiket, értékelik az ott folyó oktatást. Ott lehetne hatékonyabban tanítani az ifjakat (pl. akik támogatják a jezsuita oktatást: Csáki Dénes, a király unokája, Bánffy Farkas, Gálfi János.” I. m. 251.

²⁷ Vö. LUKÁCS Olga (2010): The Issue of Women's Education in the Transylvanian Reformed Institutions in the 17th and 18th Centuries, In: *Transylvanian Review*. XIX. Supplement No. 2. 65–80.; LUKÁCS Olga (2009): A 16–17. századi változások az erdélyi református iskolakultúrában, In: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica*. 54. 1. 105–115.; BALÁZS Mihály (2005): *Reformáció és irodalom Erdélyben*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 91–98.

²⁸ POSSEVINO (1913 [1583]), 259.

²⁹ Vö. TRÓCSÁNYI Zsolt (1980b): *Az erdélyi fejedelemség korának államszervezete*. Budapest, Akadémiai Kiadó; BARTA Gábor (1984): *Erdély fejedelemsége*. Budapest, Akadémiai Kiadó; PÉTER Katalin (2018): *Studies on the History of the Reformation in Hungary and Transylvania*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 133–163.

³⁰ POSSEVINO (1913 [1583]), 261.

³¹ I. m. 262.

(helyben működő) püspökök nélkül olyan, mint egy fej nélküli test – a metafora világosan kifejezi az egyházi hierarchia működőképességének fontosságát.³² Fodor Pál oszmán kontextusra vonatkozó elemzései ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy Erdély geopolitikai helyzete komoly korlátokat szabott e törekvéseknek.³³

A politikai döntéshozatal befolyásolását Possevino szintén elengedhetetlennek tartotta. Kifejezetten hangsúlyozza: „se i consigliari del principe sono contrari, non si può sperare alcuna riforma stabile”, vagyis ha a fejedelem tanácsosai ellenzik (a reformot), akkor semmiféle tartós reformban nem lehet reménykedni.³⁴

Antonio Possevino áttelepítési terve

A fenti stratégiai elemek együttesen rajzolják ki azt a restaurációs modellt, amelyben Erdély nem periférikus missziós területként, hanem tudatosan elemzett és strukturált kísérleti térként jelenik meg Possevino gondolkodásában, jelentésében. A *Commentario di Transilvania* tanúsága szerint Possevino Erdélyt olyan konfesszionálisan instabil térként értelmezte, ahol a felekezeti pluralizmus még nem szilárdult meg véglegesen. Ezt a helyzetet lehetőségnek tekintette arra, hogy külső erőforrások bevonásával – elsősorban jezsuiták révén – hosszú távú változást indítson el, visszaszorítva az intézményesülés folyamatában lévő reformációt.³⁵ Nem kevesebbet irányoz elő mint azt, hogy nyilvános rendelettel töröljék el a kálvinizmust.³⁶

A restauráció alapját nem az erőszakos térítésben, hanem az intézményes jelenlét újjászervezésében látta.

Az „áttelepítés” legfontosabb formája az oktatás volt. Possevino következetesen hangsúlyozta,³⁷ hogy a katolikus restauráció csak akkor lehet tartós, ha iskolák és

³² Uo.

³³ FODOR Pál (2003): *Az Oszmán Birodalom és Erdély*. Budapest, Balassi Kiadó. 133–140.

³⁴ POSSEVINO (1913 [1583]), 261.

³⁵ I. m. Bevezetés.

³⁶ I. m. 260.

³⁷ „Ahol még élnek katolikusok Váradon, Lugas környékén, Gyulafehérváron és Kolozsváron, valamint a királyi család birtokaira a mezőgazdaság példásabb megművelésére, a bányák és üzemek, kereskedelem fellendítésére katolikus idegeneket betelepíteni, a Ponte Terra della

kollégiumok működnek a térségben, mégpedig olyan tanítókkal, akik máshonnan – főként Itáliából vagy a Habsburg-területekről – érkeznek.³⁸ Ennek jegyében támogatta a kolozsvári jezsuita kollégium létrehozását, amelyet a katolikus elitképzés és a társadalmi beágyazódás kulcsintézményének tekintett.

A személyi áttelepítés másik fontos eleme a katolikus papság megerősítése volt. Possevino szerint Erdélyben a katolikus egyház egyik legsúlyosabb problémája a paphiány és a fegyelmi széthullás volt, ezért külső területekről érkező, képzett papok letelepítését sürgette.³⁹

Possevino gondolkodásában az áttelepítés nem etnikai, hanem konfesszionális és intézményi kategória volt. Nem a helyi lakosság eltávolítását, hanem a katolikus struktúrák „ráépítését” célozta egy többfelekezetű társadalomra. Ez jól illeszkedik a jezsuita rend általános stratégiájához, amelyet a modern kutatás a konfesszionális állam- és társadalomépítés egyik formájaként értelmez.⁴⁰

Az ortodox román lakosság és a katolikus restauráció kérdése Antonio Possevino gondolkodásában

Antonio Possevino *Comentarioja* a kora újkori Erdély vallási, etnikai és politikai állapotának egyik leggazdagabb forrása.⁴¹

A román (*valach*) lakosság Possevino szövegében nem mellékszereplő, hanem a missziós stratégia egyik potenciális „kulcsa”. Ioan-Aurel Pop – Possevino románokra vonatkozó megjegyzéseinek klasszikus elemzője – kifejezetten rámutat: a jezsuita szerző számára a három politikai nemzet (magyar nemesség/magyarok, szászok, székelyek)

Valtellinából, akik adómentességet élvezhetnének 10 évig, azt követően törvényes adófizetők legyenek. Pl. Kenyérmezőn, de Szászsebes környékén valamint a Maros mentén.” I. m. 252.

³⁸ O'MALLEY, John W. (1993): *The First Jesuits*. Cambridge (MA), Harvard University Press. 208–215.

³⁹ POSSEVINO (1913 [1583]), 252.

⁴⁰ VÖ. REINHARD – SCHILLING (1995).

⁴¹ Possevino művének jellegéről és a szöveg keletkezéséről lásd még POP, Ioan-Aurel (2003): Antonio Possevino despre români, In: *Artă, Istorie, Cultură*. Cluj-Napoca, Editura Neremia Napocae.

„eretnekek” általi megnyerése mellett a katolikus megújulás egyik reális terepe a számbelileg jelentős román népesség lehetett.⁴²

Possevino a románok erdélyi helyzetét elsősorban társadalomföldrajzi és jogi kategóriákkal írja le. Egyik sokat idézett mondata szerint a románoknak nincs „saját” külön közösségük, hanem a többi etnikummal vegyesen élnek, s a joghatósági rendben „a vallást kivéve” alá vannak rendelve annak a vallási közösségnek, amelynek területén laknak: „Quanto a’ Valachi (come non è di loro alcuno peculiare contado, ma habitando essi mistamente fra gli Ungheri et i Sassoni) dipendono in ogni cosa, fuori della religione, da coloro nella giurisdittione de’ quali dimorano.”⁴³

A mondat egyszerre rögzít státuszt és jelöl ki egy határt: a „vallás” – azaz a rítus és az egyházi élet – Possevino szerint az a tér, ahol a román közösség sajátos autonómiát őriz. Pop elemzése hangsúlyozza, hogy e megkülönböztetés Possevinónál nem semleges: a „különálló vallás” a katolikus szemszögből a schisma problémája, ugyanakkor egy olyan terület is, ahol – megfelelő eszközökkel – változás érhető el.⁴⁴

Possevino románképének egyik legérdekesebb rétege az eredet és nyelv kérdése. A szerző a románokat (*Valachi*) az Itália felől érkező rómaiakkal kapcsolja össze, s a nyelvet „romlott olasz/latin” formaként írja le: „Et ancora quei, che si chiamano Valachi, abitanti nell’istessa Transilvania, danno assai segno di discendere da quei, che di Italia vi andarono, havendo essi la lingua corottissima dall’italiano, o latino ...” ’És még azok is, akiket oláhoknak (románoknak) neveznek, akik ugyanezen Erdélyben laknak, számos jelét adják annak, hogy azoktól származnak, akik Itáliából mentek oda, mivel nyelvük az olaszból, illetve a latinból erősen eltorzult.”⁴⁵ Possevino itt a románok latin (római) eredetét hangsúlyozza, amelyet nyelvi érvekkel támaszt alá – ez a gondolat egy évszázaddal később fontos szerepet kapott mind a görög katolikus egyház létrejöttének megalapozásában, mind a román történeti identitás megerősödésében.

⁴² I. m. 165–167.

⁴³ POSSEVINO (1913 [1583]), 64.: „Ami pedig az oláhokat (románokat) illeti – mivel nincs saját, külön megyéjük vagy vidékük, hanem a magyarok és a szászok között vegyesen élnek –, minden tekintetben, a vallást kivéve, azoknak a fennhatósága alá tartoznak, akiknek a joghatósága alatt laknak.”

⁴⁴ POP (2003), 167.

⁴⁵ POSSEVINO (1913 [1583]). A románok eredetéről és nyelvéről szóló idézetet közli és értelmezi POP (2003), 166.

Pop rámutat: ez a latin eredettoposz Possevinónál nem pusztán etnográfiai kíváncsiság, hanem teológiai-politikai érvelés alapja. Ha a románok „római” eredetűek, akkor a római egyház felé történő közelítés – a jezsuita logika szerint – nem idegen beavatkozás, hanem „visszatérés”. A történeti-nyelvi érvelés így missziós legitimációvá alakul.⁴⁶

A Kommentár külön értéke, hogy a románok egyházi szervezetéről is közöl adatokat. Pop összegzése szerint Possevino érzékeny a metropolita (mitropolita) gyulafehérvári jelenlétére, és a román egyház felsőbb szerveződésére; mindezt a 16. század végi felekezeti térkép részeként rögzíti.⁴⁷

Ezek az információk a katolikus restauráció logikájában kettős funkciót töltenek be. Egyfelől igazolják, hogy a román közösségek nem „vallási vákuumban” élnek, hanem saját hierarchiával rendelkeznek; másfelől Possevino számára éppen ez a hierarchia válhat a „kapcsolódás” pontjává, ha a rítus megtartása mellett a római egység felé lehet terelni.⁴⁸

Pop értelmezésének egyik központi tétele, hogy Possevino – a korabeli konfesszionális realitásokat látva – nem a direkt erőszakos térítés irányába mozdul, hanem olyan eszközöket javasol, amelyek a románok körében a katolikus egységet fokozatosan és „kulturálisan kompatibilis” módon segíthetik elő. Pop a következők között említi ezeket: a románok számára készült könyvek és egyházi szövegek biztosítását és a keleti rítus fenntartását.⁴⁹

Ez a gondolat a kora újkori erdélyi felekezeti együttélés tágabb kontextusában értelmezhető, hiszen Erdélyben a 16–17. század fordulóján „konfesszionális határhelyzet” volt: a felekezetek egymás mellett élése nem egyszerűen tolerancia vagy konfliktus, hanem folyamatos intézményi és kulturális egyeztetés tárgya volt. Ebben a térben a románok rítushoz kötődő identitás megőrzése volt az ortodoxiában való megmaradásuk egyetlen lehetősége.⁵⁰

⁴⁶ POP (2003), 166.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ I. m. 167.

⁵⁰ LUKÁCS Olga (2020): *Az erdélyi egyházak ezeréves együttélésének szinopszisa*. Budapest, KRE – L'Harmattan. 56–57.

Possevino románokra vonatkozó megfontolásai így olyan, „pragmatikus” ellenreformációs stratégiaként is olvashatók, amely nem kívánja azonnal felszámolni a keleti rítust, hanem a katolikus egységbe történő integrációt a rítuson keresztül, nem pedig a rítus ellenében képzelel el. Ez a megközelítés a későbbi uniós törekvések előzményeinek is tekinthető, anélkül, hogy egyenes történeti oksági láncot állítanánk fel.⁵¹

A románokról szóló Possevino-megjegyzések nem mentesek a korabeli elit- és rendi szemléletből fakadó sztereotípiáktól. Pop összegzése szerint Possevino több „részletet” említ: a románok szétszórtságát, alázatos szolgai helyzetét, csekély nemességét, harci bátorságát, ugyanakkor „hajlamát” bizonyos devianciákra is. Pop itt külön kiemeli a tolvajlásról szóló megjegyzést mint forráskritikai kihívást: e kijelentések a társadalmi hierarchia igazolására is szolgálhattak.⁵²

A tanulmány szempontjából lényeges, hogy e megállapításokat ne „adatként”, hanem retorikai műveletként is olvassuk. Possevino szövege a Szentszék számára készült: a társadalmi alárendeltség felrajzolása a misszió „könnyíthetőségét” sugallhatta. Ebben a logikában a románok rendi alávetettsége és műveltségi deficitje (amelyet Pop is hangsúlyoz) a missziós beavatkozás indoklásává válik.⁵³

A román történetírásban Pop tanulmánya mellett több olyan összefoglaló és háttér munka is található, amely a 16–17. századi felekezeti és identitástörténeti viszonyokat szélesebb ívben tárgyalja. Ezek közül a kora újkori erdélyi románság vallási történetéhez hasznos komparatív és strukturális megközelítést kínál Florin Pintescu doktori munkája, amely a késő 16. századi helyzetet kifejezetten „paradox” jelenségként írja le: intézményileg gyenge, mégis rituálisan és közösségileg stabil világként.⁵⁴

A magyar historiográfiában e kérdés érintkezik az erdélyi rendi-politikai keretekkel és a vallási pluralizmus intézményi történetével. A Possevino-féle látlet – különösen a privilegiumokkal nem rendelkező közösségek „kormányozhatóságáról” –

⁵¹ A rítusmegtartással történő integráció gondolatának későbbi kontextusához lásd POP (2003), 167.

⁵² I. m. 166.

⁵³ Uo.

⁵⁴ PINTESCU, Florin (2004): *România din Transilvania la sfârșitul secolului XVI și începutul secolului XVII*. Suceava, Editura Universității „Ștefan cel Mare”. 116–157.

értelmezhető a rendi társadalom működésének tükréeként. Ebben a perspektívában Possevino románképe nem elszigetelt fejezet, hanem ugyanannak a stratégiának része, amely a fejedelem környezetének katolikus erősítését, oktatási intézmények létrehozását és a felekezeti rend átrendezését célozza.

A román kérdés beemelése és historiográfiai „kibontása” két irányban erősíti a tanulmány érvelését:

a. Megmutatja, hogy Possevino Erdélyt nem homogén vallási térként, hanem differenciált társadalmi és felekezeti rendszerként szemlélte, ahol az eltérő csoportokhoz eltérő eszköztár illik.

b. Rávilágít arra, hogy a katolikus restaurációs stratégia egyik döntő dilemmája nem pusztán a protestáns elitek ellenállása volt, hanem az is, miként lehet egy keleti rítusú, ortodox közösséget úgy „közelíteni” Rómához, hogy közben a rítus megtartása politikai és kulturális garanciaként működjön.⁵⁵

Összegzésként megállapítható, hogy a tanulmány Antonio Possevino *Commentario di Transilvania* című művét stratégiai szöveggént értelmezte, amely a katolikus restauráció erdélyi lehetőségeit és korlátait egyaránt feltárja. Az elemzés rámutatott arra, hogy Erdély Possevino szemében sajátos konfesszionális „kísérleti térként” jelent meg, ahol a vallási pluralizmus és a rendi-politikai berendezkedés egyszerre jelentett akadályt és mozgásteret a katolikus megújulás számára.

A magyar katolikus közösségek állapotának bemutatása világossá tette, hogy Possevino kritikája nem pusztán erkölcsi ítélet volt, hanem a restauráció stratégiai nehézségeinek felismerése. A román ortodox lakosság vizsgálata tovább árnyalta e képet: Possevino a román közösségeket strukturálisan nyitott, de kulturálisan sajátos csoportként értelmezte, ami egyszerre magyarázza missziós optimizmusát és értelmezési korlátait. Áttelepítési elképzelései pedig a kora újkori ellenreformáció egyik pragmatikus modelljét képviselik: nem azonnali áttérésekben, hanem hosszú távú intézményi és személyi jelenlétben látta a katolikus restauráció sikerének zálogát Erdélyben.

A tanulmány egyik fő eredménye, hogy Possevino művét a magyar és román historiográfia eredményeivel párbeszédben értelmezte. Ez az olvasat lehetővé teszi, hogy a *Commentario di Transilvania*-t ne pusztán ellenreformációs programként,

⁵⁵ POP (2003), 167.

hanem egy sokfelekezetű és többkultúrájú tér reflexiójaként értelmezzük, amely ma is fontos tanulságokkal szolgál a kora újkori Erdély vallási és társadalmi viszonyainak kutatásához.

Felhasznált irodalom:

Forrás

POSSEVINO, Antonio (1913 [1583]): *Commentario di Transilvania*, In: Veress Endre (szerk.): *Fontes rerum Transylvanicarum*. Tomus III. Budapest, Tipografia Artistica Stephaneum.

Szakirodalom

BALÁZS Mihály (2005): Reformáció és irodalom Erdélyben. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.

BARLAY Ö. Szabolcs (1986): *A jezsuita missziók Közép-Európában a 16. században*. Budapest, Gondolat.

BARTA Gábor (1984): *Erdély fejedelemsége*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BITSKEY István (2004): *Konfesszionalizáció és ellenreformáció Magyarországon*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.

DÓBÉK Ágnes (2014): Possevino-kutatások a római jezsuita levéltárban, In: *Irodalomtörténeti Közlemények*. 118. 6. 863–868.

FODOR Pál (2003): *Az Oszmán Birodalom és Erdély*. Budapest, Balassi Kiadó.

GÖMÖRI György (2013): Tanácsok Báthory Zsigmondnak és korabeli beszámolók törökellenes hadjáratairól, In: *Korunk*. 24. 3. 17–20.

LUKÁCS Olga (2009): A 16–17. századi változások az erdélyi református iskolakultúrában, In: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica*. 54. 1. 105–115.

(2010): The Issue of Women's Education in the Transylvanian Reformed Institutions in the 17th and 18th Centuries, In: *Transylvanian Review*. XIX. Supplement No. 2. 65–80.

(2020): *Az erdélyi egyházak ezeréves együttélésének szinopszisa*. Budapest, KRE–L'Harmattan.

- OBORNI Teréz (2002): *Erdély fejedelmei*. Budapest, Pannonica Kiadó.
- O'MALLEY, John W. (1993): *The First Jesuits*. Cambridge (MA), Harvard University Press.
- PÉTER Katalin (2018): *Studies on the History of the Reformation in Hungary and Transylvania*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- PINTESCU, Florin (2004): *Românii din Transilvania la sfârșitul secolului XVI și începutul secolului XVII*. Suceava, Editura Universității „Ștefan cel Mare”.
- POP, Ioan-Aurel (2003): Antonio Possevino despre români, In: *Artă, Istorie, Cultură*. Cluj-Napoca, Editura Neremia Napocae.
- REINHARD, Wolfgang – SCHILLING, Heinz (1995): *Die katholische Konfessionalisierung*. Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus.
- SIPOS Gábor (2012): *Az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- TRÓCSÁNYI Zsolt (1980a): *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- (1980b): *Az erdélyi fejedelemség korának államszervezete*. Budapest, Akadémiai Kiadó.